

XX əsrin 90-cı illərində akademik Azad Mirzəcanzadə texniki-humanitar elmlər liseyində şagirdlərə yaradıcılığın sirlərini öyrətməyə başladı. O, dərstdən sonra, əlavə məşğələ kimi, öz təhsil konsepsiyası əsasında işləyib hazırladığı qeyri-adi kursu- “riyazi - fiziki - kimyəvi - tənqidi təfəkkür” kursunu tədris edirdi. Riyaziyyat, fizika, kimya fənlərinin bir-biri ilə əlaqəli olmasını hamımız bilir. Qabaqcıl müəllimlər bu fənləri tədris edərkən həmişə fənlərarası əlaqədən istifadə ediblər. Görəsən, Azad Mirzəcanzadə bu fənlərin integrativ formada tədrisində nə üçün tənqidi təfəkkürün formalaşmasına önəm verib?

Hikmət ƏLİZADƏ,
Baki Dövlət Universitetinin professoru

Əgər nəzərə alsaq ki, psixologiyada tənqidi təfəkkür, ilk növbədə, yaradıcı təfəkkürün əsası kimi qiymətləndirilir (D.Xalperi), onda belə məlum olur ki, A.Mirzəcanzadə qarşısına şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq məqsədi qoymuşdur. Şagirdin yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün qeyri-adi yollardan istifadə edilmişdir. Azad Mirzəcanzadə də belə etmişdi, Şatalov da, Suxomlinski də, Amonşavili də, Fatma Bün-yadova da, F.Mustafayev də. Qabaqcıl müəllimlər şagirdin yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün dərsi “qeyri-standart” formada həyata keçirmişlər və böyük pedaqoji uğur qazanmışlar.

Sokratın pedaqoji “siri” və ya müəllim şagirdlə əməkdaşlıq edəndə

Sokrat dərslərini dialoq üzərində qururdu. Bu metoddan istifadə edəndə o, yeniliklə üzləşdi. Sokratın tələbələri yeni bilikləri “keşf” edirdilər...

Keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən qabaqcıl müəllimlər bu metoddan istifadə etməyə başladılar. Sokrat metodunun təbii müəllimlə-şagirdin əməkdaşlığına əsaslanır və dərs yeni məzmun kəsb edir, bu prosesdə analiz və sintez önəm verilir. Analiz və sintez proseslərinin köklü psixoloji effektləri şagirdlərin idraki fəallığının yaranmasında özünü əks etdirir. Şagirdlər fəallaşdıqca, dərslərin siması yeniləşir, müəllimlər şagirdləri fəallaşdırmağa yollarına yiyələndikcə və bu yolları daha dərindən əxz etdikcə dərslərin uğurları sərhədləri aşır: şagirdlərin idraki fəallığı artır, təfəkkürü inkişaf edir, “dilləri” açılır, nitqləri səlisləşir, müstəqil fikirlər səsləndirirlər.

“Nə, harada, nə zaman” və ya şagirdlər əməkdaşlıq edəndə

Televiziya məkanında belə bir oyun var: “Nə, harada, nə zaman”. Bu oyunda iştirakçılara müxtəlif problemlər həsr edilmiş suallar verilir. Bu suallar o qədər geniş coğrafiyanı əhatə edir ki, iştirakçıların onların hamısını haqqında məlumatı olması mümkün deyildir. Amma, nə qədər qoribə olsa da, onlar sualların çoxunun düz cavabını tapa bilərlər. Görəsən, bunun sirri nədir? Problemlə üzləşən insan problemi həll etmək üçün nəyisə yada salır, onu nə iləsə tutuşdurur, oxşar və fərqli cəhətləri götür-qoy edir. Bunlar fikri əməliyyatlar - analiz, sintez, müqayisə, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, konkretləşmə və s. adlanır. Göründüyü kimi, “Nə, harada, nə zaman” verilşinin iştirakçıların sualın cavabını axtaranda bir-birləri ilə əməkdaşlıq edir, fikri əməliyyatların gücündən istifadə edərək düzgün cavabı tapa bilərlər. Bu verilş psixoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Hələ keçən əsrin sonlarında sinifdə şagirdlərin əməkdaşlığını həyata keçirmək üçün interaktiv təlim metodları işlənilib hazırlanıb. Bu metodların təbii dərsdə şagirdlərin əməkdaşlığına və onlarda fikri əməliyyatların formalaşması və inkişafına istiqamətlənib. Nəticədə şagirdlərin idraki fəallığı artır, sinifdə yaradıcı mühit yaranır, şagirdlər bir - birinin ardınca yeni ideyalar irəli sürürlər. Bu, şagirdlərin inkişafında təfəkkür-təxəyyül paradokslarının çəkisini artırır.

İnkişaf konsepsiyasında təfəkkür-təxəyyül paradoksları

Klassik psixologiyada koqnitiv proses kimi xarakterizə edilən təfəkkür, XX əsrdə həyata keçirilən tədqiqatlar nəticəsində həm də kreativ proses kimi qiymətləndirildi. Nəticədə, müasir dərslərin məzmununda yaradıcılıq

Yaradıcı keyfiyyətlər yaradıcı dərslərdə, müəllimin kəşf etdiyi yeni texnologiyalar çərçivəsində formalaşır

prosesləri daha da çoxaldı.

Əbdül Əlizadənin fikrincə, kreativlik sərhədlərində təfəkkür təxəyyüllə qarşılıqlı əlaqədədir. Təxəyyül bütün adamlarda eyni səviyyədə inkişaf etmir. Ancaq bir cəhət dəqiq məlumdur: təxəyyülü güclü olduqca insanlar başqa insanları, təbiət və cəmiyyət hadisələrini daha yaxşı anlayırlar. Məsələnin belə qoyuluşu, təfəkkürlə bahəm təxəyyülün inkişafını dərslərin başlıca problemlərindən birinə çevirir.

Uzun illər psixologiyada yaradıcı təfəkkür fenomeni belə olmayanda, təxəyyülün məziyyətlərini açıqlayanda onu yeni obrazların yaradılması kimi səciyyələndiriblər. Yaradıcı təfəkkür fenomeni kəşf olunanda, təxəyyül psixologiyasında da yeni istiqamət əmələ gəldi. Problemin mübahisəli məsələləri özünəməxsus psixoloji müstəvidə - təxəyyül və təfəkkür müstəvisində açıqlanmağa başlandı. Əbdül Əlizadənin fikrincə, bu, yeni istiqamətdir. Təxəyyül obrazlarının əmələ gəlməsinin özünəməxsus psixoloji məkanı var: bu məkan hissi obrazla fikri obrazın mürəkkəb və çoxcəhətli sahəsindədir. Fikrin mücərrəddən (fikri obrazdan) konkretə (hissi obraza) gedən yolu yaradıcı təxəyyül forması kimi qiymətləndirilir.

Təxəyyülün inkişafında təfəkkürün rolu şəxsizdir və psixologiyada nisbətən geniş öyrənilib. Təfəkkürün inkişafında da təxəyyülün rolu önəmlidir. Əbdül Əlizadənin fikrincə, yaradıcı təfəkkür təxəyyül toxumasında əmələ gəlir. İnsanın dünyaya yaradıcı münasibəti bilavasitə təxəyyüllə şərtlənir. Təfəkkürün yaradıcılıq potensialı ancaq bu sahədədir. Məsələnin belə qoyuluşu müasir məktəbdə təfəkkür - təxəyyül fenomenlərini şagirdlərdə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirməyi tələb edir. Bu müstəvidə dərslərin öz möcüzələrini koqnitivlik və kreativlik sərhəddində reallaşdırılması üçün perspektivlər açılır. Müasir təhsil konsepsiyalarında təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi koqnitiv inkişafın önəmli problemi kimi dəyərləndirilir. İnteraktiv metodlar axarında artıq bu sahədə də yeni texnologiyalar əmələ gəlir. Onlarda bir cəhət diqqət cəlb edir: təxəyyül təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilir.

Nağıldan məntiqə doğru

Uşaq təxəyyülünün özünəməxsus dialektikası var. Bu dialektikanın ümumi inkişaf mənzərəsi “nağıldan məntiqə doğru” istiqamətlənir.

Uşaq təxəyyülü mahiyyətcə nağıldan başlayır: özünün inkişafının ilk mərhələlərində nağıl obrazlarını asanlıqla mənimsəyir, dünyanı və özünün dünya mənzərəsini bilavasitə nağılvari ifadə vasitələri ilə əks etdirir. Bu ifadə vasitələri tədricən inkişaf edir. Uşaq artıq fəaliyyət sahəsinin öz “dilində” danışmağa başlayanda, gəlib məntiq həddinə çatanda təxəyyüldə köklü keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlir, hər şeydən öncə, təxəyyül realizmi formalaşır. Təxəyyül realizmi formalaşanda ifadə vasitələrinin yönümlü dəyişir: onlar ixtisaslaşır. Bu psixoloji pedaqogikada yeni konsepsiyadır. Azərbaycanca bu konsepsiya Əbdül Əlizadənin nəzəri-metodoloji axtarışları kökündə formalaşır.

Y.E.Qolosofer “Mifin məntiqi” monoqrafiyasında təxəyyülün önəmli psixopedaqoji qatını kəşf edib. “Təxəyyül yolu ilə öyrənmə” - bu kəşfin fundamental paradigması belədir. Y.E.Qolosofer təxəyyülü psixopedaqoji kontekstdə öyrənilməyib, ancaq onun önəmli axtarışları təxəyyül yolu ilə öyrənməni XXI əsrin, istedadlı uşaqlar əsrinin əsas psixopedaqoji konsepsiyası kimi açıqlamaq imkanı verir. Y.E.Qolosofer problemi psixopedaqoji konsepsiya axarında təhlil etməyi üçün onun psixodidaktik əsaslarını müəyyən etməmişdir. Halbuki təxəyyülün özünün köklü psixopedaqoji effektləri var. Müasir məktəb bu effektləri açmalı və onları mənimsəməlidir.

Psixoloqlar bərpəedic təxəyyülün interpretasiyasında onun “dərs resursları” nı qeyd edirlər. Bərpəedic təxəyyül təsvir stixiyasında inkişaf edir. A.V.Petrovskinin fikrincə, dərstdə təbiət təsvirləri, interyer və ya şəhər

Kəşf yolu ilə öyrənmə və ya qeyri-standart dərs haqqında düşünərkən

xopedaqoji texnologiyasını açıqlayır.

XX əsrin 90-cı illərində isə ingilis psixoloqu C.Bruner axtarışlarında “Kəşf yolu ilə öyrənmə” ideyası texnologiyalar (anlayışlar) formalaşdırmaq yolu ilə mənalandırılır. O, kodlaşdırma sistemi vasitəsilə bu kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini ayırır edir. C.Bruner kateqoriyaları və kodlaşdırma sistemini uzun müddətli hafizənin əsası kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, fənnin strukturu bu sahədə mövcud olan fundamental ideyaların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Fənni, sözün əsl mənasında, öyrənmək və onu mənalandıra bilmək üçün şagirdlərin öz-lərinin kodlaşdırma sistemi olmalıdır. Kodlaşdırma sisteminin ən yaxşı üsulu isə onun şagirdin özünün kəşf etməsilə bağlıdır.

G.Lefransua təqdimatı ilə sualı aşağıdakı nümunə əsasında açıqlayır:

VII sinifdə təbiətşünaslıq dərsləridir. Dərslərin mövzusu belə idi: “Şəhin düşməsi”. Müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir: - Şəh necə əmələ gəlir?

Şagird P. - Mən bilirm. Yağışdan əmələ gəlir.

Şagird D. - Yox. Yağış olmayanda da şəh olur.

Müəllim - Suala necə cavab verə bilərik?

Şagirdlər xorla - elmi-tədqiqat metodlarının köməyi ilə.

Müəllim şagirdlərin elmi metod anlamını dəqiqləşdirir. O, sonra aydınlaşdırır ki, şəh deyəndə nə başa düşülür. Şagirdlərə təklif edir ki, müvafiq praktik müşahidələr aparınsınlar və faktları toplansınlar.

Növbəti dərslərin birində onlar öz-lərinin müşahidələrini ümumiləşdirirlər və bu faktlara söykənən intellektual ehtimallar (və ya fərziyyələr) irəli sürürlər (şəh gündən yaranır, şəh havadan əmələ gəlir, şəh obyektlərin öz-lərindən əmələ gəlir).

Müəllim şagirdlərə zəruri müşahidələr aparmaqda kömək edərkən istiqamət verir: bəzi hallarda isə o, eksperimentlər fikirləşir: şəh nisbətən soyuq obyektlərdə əmələ gəlir, şəh buluduz gecələrdə meydana çıxır, şəh əvvəllər tamamilə quru olan obyektlərdə əmələ gəlir...

Şagirdlər, nəhayət belə bir nəticə ilə razılıqlar: havada nemislik olanda su dənələri əmələ gəlir və onlar obyektin səthində toplaşirlar. Bundan sonra şagirdlər bu nəticənin doğru olmasını yoxlamaq üçün müxtəlif eksperimentlər fikirləşirlər.

Bu təcrübədə psixoloji cəhətdən aşağıdakı məqamlar seçilməlidir:

- məsələnin və ya tapşırığın formulu edilməsi və şərh;
- nümunələrin seçilməsi: müvafiq müşahidələrin aparılması;
- fərziyyələrin (müşahidələrə əsaslanan intellektual ehtimalların) irəli sürülməsi;
- fərziyyələrin təsdiq olunması və ya təkzib edilməsi məqsədilə testlərin, eksperimentlərin və başqa müşahidələrin işlənilməsi və aparılması;
- yeni informasiyadan istifadə olunması, onun genişləndirilməsi, ümumiləşdirilməsi - C.Bruner kəşf yolu ilə öyrənmə nəzəriyyəsinin psixopedaqoji effektləri belədir.

Onun fikrincə, təlim çoxcəhətli olmalıdır. Müxtəlif şəraitlərdə informasiya alan şagirdlərdə kodlaşdırma sistemi tez əmələ gəlir və yeni informasiyanın əsasını təşkil edir. Son zamanlar interaktiv metod kimi təbii olunan “Layihələrin hazırlanması” metodunun bu baxımdan evristik əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür.

Ü.Hacıbəyovun konsepsiyası ilə C.Bruner konsepsiyasını qeydsiz-şərtsiz eyniləşdirmək birtərəfli olardı. Ancaq bir cəhət aydındır. Məsələnin nəzəri-metodoloji baxımdan qoyuluşu Ü.Hacıbəyovun konsepsiyasında da, C.Bruner konsepsiyasında da eyni paradigmalara söslənir.

Nəticə

Akademik Azad Mirzəcanzadə tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməklə şagirdlərin yaradıcı keyfiyyətlərinin formalaşmasına çalışırdı. Sokrat bunun üçün dialoq metodundan istifadə edib. Üzeyir Hacıbəyov “kəşf yolu ilə öyrənmə” konsepsiyasını irəli sürüb. C.Bruner bu konsepsiyanın şagirdlərin yaradıcılığının inkişafındakı rolunu açıqlayıb. Əbdül Əlizadə şagirdlərdə yaradıcı keyfiyyətlərin formalaşması üçün təxəyyül yolu ilə öyrənmə konsepsiyasını irəli sürüb. Yaradıcılığı formalaşdırmağın standart yolu yoxdur. Həyatda yaradıcı insanların həyat-fəaliyyəti ilə hamımız az-çox tanışdır. Səttar Bəhlulzadə öz həyatının bənzərsiz səhifələrini “gözümün önündə” vərəqləmişdi. Hər bir yaradıcı insan qeyri-standart həyat tərzi ilə əlamətdar olur, o qəbul olunmuş etalonların çərçivəsinə sığmur, etalonlardan kənara çıxır. Görünür, yaradıcılığın məntiqi elə onun qeyri-standartlığındadır. Yəqin ona görədir ki, standart yolla yaradıcılığı inkişaf etdirmək olmur. Yaradıcı keyfiyyətlər yaradıcı dərslərdə, daha doğrusu, qeyri-standart dərslərdə, müəllimin kəşf etdiyi yeni texnologiyalar çərçivəsində formalaşır. Bunun üçün bir həqiqət məlumdur-Müəllim yaradıcı olmalıdır.